

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ
ԿԵՍԻՆ

Վրացական թագավորության անկումից և 1801թ. ռուսական տիրապետություն հաստատվելուց հետո, կազմավորվեց Վրացական նահանգը: Նահանգի կազմի մեջ էին մտնում Վրաստանը (Քարթլի և Կախեթիա) և այսպես կոչված «թաթարական դիստանցիաները»¹: Վրաստանն իր հերթին բաժանվում էր հետևյալ վարչական միավորների. Վերին Քարթլիի (Ղուշեթ կենտրոնով), Միջին Քարթլիի (Գորի), Ներքին Քարթլիի (Թիֆլիս), Սոմխեթիայի (Լոռի), իսկ «թաթարականը»՝ Բորչալուի, Ղազախի և Շամշադինի²:

Հայկական Լոռին ու Տավուշը, որոնք այդ շրջանում գտնվում էին Վրաստանի կազմում, մտան Ռուսաստանի տիրապետության տակ: 1803թ. Ռուսաստանը գրավեց Գյանջան (Գանձակ), իսկ 1813թ.³ Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաբաղի, Բաքվի և այլ խանությունները: 1828թ. Ռուսաստանը գրավեց նաև Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, իսկ 1829թ.⁴ Ախալցխայի փաշայության մի մասը:

Ցարական Ռուսաստանը գրավյալ տարածքներում, ռազմական և տնտեսական հետագա գործունեություն ծավալելու նպատակով կատարում էր հետազոտական և հետախուզական աշխատանքներ, որոնք միտված էին ստեղծելու նոր վարչակարգ:

Հարավային Կովկասի նվաճված տարածքների կառավարումը դյուրին դարձնելու համար 1840թ. իրականացվում են վարչատարածքային նոր փոփոխություններ: Երկրամասը բաժանվում է երկու մասի՝ Վրացա-Իմերեթյան նահանգի և Կասպիական մարզի: Առաջինը կազմած էր 11 գավառից, դրանք էին՝ Թիֆլիսի, Գորիի, Թելավիի, Քութայիսի (Իմերեթիա), Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի, Երևանի, Ելիզավետպոլի, Նախիջևանի, Գուրիայի և Բելոկանի (Չաքաթալա) օկրուգի: Կասպիական մարզը բաղկացած էր յոթ գավառից՝ Բաքվի, Շամախիի, Ղուբայի, Դերբենտի, Լենքորանի, Նուխիի և Շուշիի⁵:

Հետագայում, կառավարումը հեշտացնելու, տնտեսության արդյունավետությունը բարձրացնելու և այլ նպատակներով, վարչական

¹ Նման անվանում ունեին այն պատճառով, որ դեռևս վրացական թագավորների ժամանակ այս շրջանները կառավարվում էին թաթարական ցեղապետների կողմից:

² Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 84; И.Ф.Штукенберг, Статистические труды, т.2, СПб, 1860, с. 3-6.

³ Шахатунян А., նշվ. աշխ., էջ 85-86:

փոփոխությունները շարունակական բնույթ էին կրում: 1844թ. նոյեմբերին Հարավային Կովկասում (Թիֆլիս) ստեղծեց Ռուսական կայսրության փոխարքայություն՝ իշխան Մ.Ս.Վորոնցովի գլխավորությամբ:

Փոխարքան մեծ լիազորություններ ուներ, նրա ծրագրերի մեջ էին մտնում նաև վարչական փոփոխությունները, ելնելով ազգային բազմազան կազմ ունեցող ու զարգացման ամենատարբեր մակարդակների վրա գտնվող ժողովուրդների առանձնահատկություններից²: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս XIXդ. վարչատարածքային բաժանումների պատմությունը, Ռուսաստանի կառավարությունն ամեն ինչ անում էր մասնատելու մենեթնիկ կազմ ունեցող վարչամիավորները, հատկապես՝ հայերով բնակեցվածները, այսպես, 1828թ. ստեղծված Հայկական մարզը 1840թ. ապրիլի 10-ին օրենքով լուծարվեց ու բաժանվեց երեք մասի՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառների: 1873թ. նույն բախտին արժանացավ Շուշիի գավառը, որը բաժանվեց Ջեվանշիրի, Շուշիի, Ջանգեզուրի և Ջեբրայիլի գավառների:

1846թ. դեկտեմբերի 14-ին Հարավային Կովկասի տարածքը մոր վարչական բաժանման է ենթարկվում, կազմավորվում է չորս նահանգ՝ Թիֆլիսի, Քութայիսի, Շամախու և Դերբենտի:

Թիֆլիսի նահանգի մեջ էին մտնում հայաշատ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի գավառները:

Քութայիսի նահանգում առանձնանում էին Քութայիսի, Շորապլանի, Ռուչինի, Օզուրգետի և Ախալցխայի գավառները: Շամախու նահանգի մեջ մտան Բաքվի, Լենքորանի և հայաշատ Շամախու ու Շուշիի գավառները: Դերբենտի նահանգը կազմավորվեց Դերբենտի ու Դուբայի գավառներից³:

Վարչական վերախմբավորումների հիմքում դրված էին, ոչ թե երկրամասում ապրող բնակչության էթնիկ առանձնահատկություններն ու զարգացման աստիճանը, այլև հնարավորինս հեշտ հպատակեցնելն ու իշխելը: Այդ նպատակով վարչական միավորները կազմավորվում էին այնպես, որ էթնիկ կազմը միատարր չլիներ: Չնայած դրան, ցարական կառավարության 1849թ. հունիսի 9-ի որոշմամբ, ստեղծվեց վարչական մոր միավոր՝ Երևանի նահանգը, որը փաստորեն իր մեջ ամփոփեց Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը:

Նահանգը կազմավորվեց Թիֆլիսի և Շամախու տարածքներից: Երևանի և Նախիջևանի գավառները մտան ամբողջությամբ, Ալեքսանդրապոլի գավառի Ախալքալաքի գավառամասը մնաց Թիֆլիսի նահանգի մեջ: Երևանի նահանգի մեջ մտան նաև Շորաքյալը, Փամբակը, ինչպես նաև Բորչալուի գավառի Լոռու գավառամասը:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974, էջ 210:

³ Шахматуян А., ցվ. աշխ., էջ 89:

Շամախու նահանգից Երևանին անցավ Շուշիի գավառի արևմտյան հատվածը՝ Ջանգեզուրը: Այսպիսով, Երևանի նահանգի մեջ մտան Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Օրդուբադի գավառները⁴:

1859թ. Դերբենտի նահանգի հյուսիսային հատվածից կազմավորվեց Դաղստանի մարզը, իսկ Դուբայի գավառը միացվեց Շամախու նահանգին: Մեկ տարի անց, նոր վարչական փոփոխությունների արդյունքում Հարավային Կովկասը բաժանվեց հինգ նահանգների՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Բաքվի (Շամախու փոխարեն) և Դաղստանի մարզի: 1862թ. Ալեքսանդրապոլի գավառից առանձնացվեց Լոռին ու կցվեց Թիֆլիսի գավառին, դրանով իսկ խախտելով էթնիկ կազմի հարաբերակցությունը: 1868թ. Հարավային Կովկասը ենթարկվեց վարչական նոր փոփոխության, Բաքվի, Երևանի և Թիֆլիսի նահանգների տարածքների առանձին հատցածներից ձևավորվեց Ելիզավետպոլի նահանգը: Այսպիսով, երկրամասը բաժանվեց վեց վարչական խոշոր միավորի՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի, Բաքվի նահանգների և Դաղստանի մարզի⁵: Վարչական ձևափոխություններ էին կատարվում նաև նահանգների ներսում, մասնավորապես, 1873թ. Ախալցխայի գավառի մի մասից կազմավորվեց Ախալքալաքի գավառը, իսկ 1880թ.՝ Թիֆլիսի գավառից առանձնացվեց նրա հարավ-արևմտյան հատվածը ու ստեղծվեց Բորչալուի գավառը: Վարչական մանր ու մեծ փոփոխությունները շարունակվեցին մինչև դարավերջ, որոնք այդպես էլ բարենպաստ պայմաններ չապահովեցին Հարավային Կովկասի բազմազգ բնակչության կայուն զարգացման ու կոնսոլիդացման գործընթացների համար, քանի որ հաշվի չէին առնվում ազգային ու մշակութային առանձնահատկությունները:

1880-ականներին Թիֆլիսի նահանգը բաղկացած էր ինը գավառից, դրանք էին. Թիֆլիսի, որի կենտրոնը Թիֆլիս քաղաքն էր, Ախալքալաքի (Ախալքալաք), Ախալցխայի (Ախալցխա), Բորչալուի (Շուլավեր), Գորիի (Գորի), Դուշեթի (Դուշեթ), Սղնախի (Սղնախ), Թելավի (Թելավ), Թիոնեթի (Թիոնեթ)⁶: Մինչև XIX դ. վերջը վարչական միավորների թիվը ավելացավ ևս մեկով՝ Ջաքաթալայի օկրուգ՝ Ջաքաթալա կենտրոնով:

Վարչատարածքային փոփոխությունները հիմնականում ավարտվեցին XIX դ. վերջերին, սակայն Հարավային Կովկասի

⁴ Шахатунян А., ցվ. աշխ., էջ 90-91, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974, էջ 210, Документы и материалы по истории армянского народа, Ер., 1993, с. 9-10.

⁵ Шахатунян А., ցվ. աշխ., էջ 93:

⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г. (ССДНЗКНПС- 1886), Тифлис, 1893, с. 177.

բնակչության, մասնավորապես, հայերի տեղաշարժերը շարունակվում էին նոր թափ առնել:

Հայտնի է, որ հայերը Վրաստանի տարածքում ապրում են հնագույն ժամանակներից: Հետագա քաղաքական անկայուն իրավիճակով պայմանավորված, նրանց թիվը հաճախակի փոփոխության էր ենթարկվում, մասնավորապես, ակտիվ տեղաշարժերի արդյունքում: Հայկական պետականության անկումից հետո, հայ բնակչության մի մասը գաղթեց ու հանգրվանեց Վրաստանում: Նրանք հաստատվեցին Քարթլիում, Գորիում, այլ գավառներում և հատկապես՝ Թիֆլիս քաղաքում:

Նկատի ունենալով 1804թ. գեներալ Ցիցիանովի զորքերի հետ Արարատյան դաշտից հեռացած հայերին, և XVIIIդ. վերջերին - XIXդ. սկզբներին Ղարաբաղի հայ բնակչության ներգաղթը, կարծիք է ստեղծվել, թե հայերը Վրաստանի տարածքում հաստատվել են XIXդ. սկզբներին: Վիճակագրական տվյալներն ու անաչառ ուսումնասիրությունները հակառակն են ապացուցում: Այսպես՝ "Братская помощь пострадавшим в Турции армянам" աշխատության մեջ կարդում ենք. «Միայն պատմությանը անտեղյակ մարդիկ կարող են հաստատել, որ հայերի թիվը Թիֆլիսում ու նահանգում ավելացել է վերջին ժամանակներում (նկատի է առնվում XIXդ. սկզբները - Հ.Ս.), ընդհակառակը, հայերի տեսակարար կշիռը Թիֆլիսում այժմ ավելի փոքր է, քան Վրաստանը Ռուսաստանին միավորվելուց առաջ»⁷. Ասվածը հաստատելու համար, նույն տեղում նշվում է, որ վրացիները հիմնականում հողատերեր ու գյուղացիներ էին, իսկ առևտուրն ու արհեստները գերազանցապես գտնվում էր հայերի ձեռքին, բնականաբար նրանց թիվը շատ էր Վրաստանի քաղաքներում: Այս առումով, կարևոր աղբյուր կարող են հանդիսանալ մեզ հասած վիճակագրական տվյալները, որոնք այս կամ այն չափով վերաբերում են Թիֆլիսի նահանգի բնակչությանը:

Ինչպես Հարավային Կովկասում, այնպես էլ Թիֆլիսի նահանգում մինչև XIXդ. 70-ականների կեսերը բնակչության հավաստի ու ամբողջական հաշվառումներ չեն կատարվել, բացառությամբ տեղական նշանակություն ունեցողների, որոնք իրականացվում էին ոչ պարբերաբար: Այս առումով, շատ արժեքավոր ու բազմաբնույթ նյութեր է պարունակում «Կովկասյան օրացույց» բազմահատոր ժողովածուն, որի յուրաքանչյուր հատորում առանձին բաժիններ են հատկացված Կովկասի բնակչության ժողովրդագրության այս կամ այն խնդիրներին: XIXդ. կեսերից ցարական կառավարությունը Հարավային Կովկասի տարածքում իրականացրեց բնակչության ծավալուն հաշվառումներ: Առանձնապես եզակի ու արժեքավոր էին 1873թ. «Կամերալ ցուցակ-

⁷ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, с. 553.

ները», 1886թ. «Ընտանեկան ցուցակները» և հատկապես 1897թ. համառոտաստանյան առաջին մարդահամարի արդյունքները: Ըստ «Կովկասյան օրացույցի»⁸, 1855թ. Թիֆլիսի նահանգում ապրում էր. Թիֆլիսի գավառ՝ 6918 ծուխ հայ ընտանիք, որից 63%-ը քաղաքային, Սղնախի՝ 3650, 22%, Թելավի՝ 991, 62%, Գորիի՝ 1130, 34%, Ելիզավետպոլի՝ 3587, 26.6%, մնացած երեք օկրուգներում (Տուշին-Փշավ-Խևսուրի, Օսեթիայի և Լեռնային) միասին 37 ծուխ: Ընդամենը ամբողջ նահանգում կար 16313 հայկական ծուխ, որը քանակով երկրորդն էր վրացիներից հետո (36%) և կազմում էր նահանգի ամբողջ ծխերի շուրջ 26%-ը, ընդ որում, քաղաքային էր 43.6%-ը: Քաղաքային բնակչության մեջ տեսակարար մեծ կշիռ ունեին հայերը, ամբողջ նահանգի քաղաքային ծխերի գրեթե կեսը հայկական էր (7110 ծուխ), իսկ առանձին քաղաքներում նրանք գերակշռող էին, այսպես, Սղնախում 95.3%, Թելավում՝ 87.7%, Թիֆլիսի և Դուշեթի գավառներում՝ 67%, Գորիում՝ 58%, Ելիզավետպոլում՝ 48.2%: Այն փաստը, որ նահանգի քաղաքները հայաշատ էին, ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները՝ քաղաքային հայ բնակչությունը կազմում էր 56.4%, գյուղականը՝ 43.6%: Նահանգի քաղաքների մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունեւ հինավուրց Թիֆլիսը, որը ոչ միայն նահանգի, այլև ամբողջ Հարավային Կովկասի վարչական, քաղաքական ու մշակութային կենտրոնն էր:

Ինչպես հաղորդում են ճանապարհորդները դեռևս XVIIIդ. սկզբներին Թիֆլիսում ապրում էր շուրջ 20000 բնակիչ, որից 14500-ը՝ հայեր (500-ը կաթոլիկ), 3000-ը՝ մահմեդականներ, 2000-ը՝ վրացիներ և 500-ը՝ այլ ազգեր⁹: Նույն պատկերն ենք տեսնում նաև մեկ դար անց, այսպես. XIXդ. սկզբներին քաղաքում կար 2700 տուն, որից վրացական էր միայն 18-ը¹⁰: Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն, 1817թ. քաղաքի բնակչության 75.6% հայեր էին, 18.9%-ը՝ վրացիներ, 5.5%-ը՝ այլք¹¹:

Հետաքրքիր տվյալներ է հայտնում ռուս ճանապարհորդ Ս.Վլադիկինը, ըստ նրա 1821թ. Թիֆլիսում կար 2951 հայկական, 417 վրացական և ռուսական ծուխ, Գորիում՝ 331 և 121, Անանուրում՝ 123 և 24, Թելավում՝ 236 և 74, Սղնախում՝ 377 և 12, այսինքն, Վրաստանի քաղաքները դեռևս մնում էին հայաշատ, ընդամենը՝ 4018 հայկական և 648 վրացական ու ռուսական ծխեր¹²:

⁸ Кавказский календарь (КК) на 1856г., Тифлис, 1855, с. 113-114; Д.И. Исмаил-Заде, Население городов Закавказского края в XIX — начале XXв., М., 1991, с. 82-83.

⁹ Д.И. Исмаил-Заде, Գշվ. աշխ., էջ 70-71:

¹⁰ ССДНЗКИПС- 1886, Тифлис, 1893, с. 3.

¹¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.(ПВПНИР-1897), Тифлисская губерния, СПб, 1905, с. 74.

¹² КК на 1865г., Тифлис, 1864, отд. III, с. 47.

Հետևելով Թիֆլիսի բնակչության ազգային կազմի շարժընթացին, պարզվում է, որ XIX դ. ընթացքում հայերի տեսակարար կշիռը գնալով նվազում է, այսպես, XIX դ. 30-ականներին հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության շուրջ 65%-ը, իսկ դարի կեսերին՝ մոտ 54%¹³: 1886թ., պաշտոնական վիճակագրության համաձայն, Թիֆլիսում ապրում էր 37.4 հազար հայ, որը կազմում էր քաղաքի բնակչության 47.7%-ը¹⁴, իսկ համառուսաստանյան պռաջին մարդահամարի արդյունքում՝ 50.4 հազար հայ կամ 31.6%-ը¹⁵:

Թիֆլիսի բնակչության թվի համեմատաբար փոքր աճը (շուրջ 2 անգամ) XIX դ. առաջին կեսին, նույնիսկ հաշվի առնելով զանգվածային ներգաղթը Հարավային Կովկասի ամենատարբեր մասերից, պայմանավորված էր համաճարակային հիվանդություններով, որոնք հաջորդում էին իրար (1802, 1811, 1830, 1847թթ.): Համաճարակները հազարավոր մարդկանց կյանք խլեցին, մեծացան արտագաղթի չափերը: Այս ընթացքում մեծ թվով հայեր, վրացիներ և այլթնիկ խմբեր եկան ու հաստատվեցին Թիֆլիսում: Խայտաբղետ ազգային կազմ ունեցող քաղաքում թվային գերակշռություն ունեին հայերը, վրացիները և ռուսները, այլթնիկ խմբերը կազմել են բնակչության 5-6%-ը: XIX դ. կեսերից բնակչության աճման գործում համեմատաբար հաստատուն մի ժամանակաշրջան է սկսվում, իհարկե չեն դադարում տեղաշարժերը, սակայն դրանք մասամբ կրում էին սեզոնային բնույթ: Ասվածը փորձենք հաստատել վիճակագրական տվյալներով, ըստ որի 1864թ. հաշվառման արդյունքում ամռանը Թիֆլիսի բնակչության թիվը 11 հազարով ավելի էր (71 հազար մարդ), քան ձմռանը, ընդ որում, հայերի թիվն ավելացել էր 3.5, իսկ այլթնիկ խմբերինը միասին վերցրած՝ 7.8 հազարով, սակայն, վրացիների ու ռուսների թիվն այդ ընթացքում փոքր ինչ նվազել էր¹⁶: Բնակչության թվի ավելացումը կապված էր հիմնականում աշխատանք փնտրողների ներհոսքի, իսկ վրացիների քանակի նվազումը՝ դեպի հանգստյան գոտիներ կատարված արտահոսքի հետ:

Կարևորելով Թիֆլիս քաղաքում հայ բնակչության շարժընթացի առանձնահատկություններն ու տեղաշարժերի բնույթը, շարունակենք ավելի հանգամանորեն ներկայացնել նահանգի հայ բնակչության թվի փոփոխություններն ու դրանց պատճառները: Ըստ «Կովկասյան օրացույցի», XIX դ. 60-ականների սկզբին Թիֆլիսի նահանգում ապրում էր 97.5 հազար հայ, որը կազմում էր ամբողջ բնակչության գրեթե 17%-

¹³ Полиевктов М. и Натадзе Г., Старый Тифлис в известиях современников, Тифлис, 1929, с. 30.

¹⁴ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, с. 553.

¹⁵ Анчабадзе Ю.Д., Волкова Н.Г., Старый Тбилиси, М., 1990, с. 29.

¹⁶ Владыкин М., Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу, ч. 1-2, М., 1885, с. 330.

ը¹⁷, իսկ 1865թ.՝ հայ բնակչության թիվն անցնում էր 113 հազարից, կամ 20%-ը¹⁸: Նահանգի քաղաքային բնակչության 40%-ը հայեր էին, իսկ գյուղականի՝ ընդամենը 13%-ը: Նրանց թիվը մեծ էր թիֆլիս, Ելիզավետպոլ, Սոնախ քաղաքներում:

1855թ. տվյալների հետ համեմատելիս, տեսնում ենք, որ փաստորեն, ըստ աղբյուրի, տաս տարի անց հայ բնակչության աճ չի արձանագրվել, այս հանգամանքը պետք է բացատրել նրանով, որ նոր հաշվառումների բացակայության պայմաններում, հաճախ օգտագործվում էին հին կամ նախկին տվյալները: XIXդ 70-ականները, ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Հարավային Կովկասում, բնութագրվում էր որպես համակարգային փոփոխությունների շրջան՝ պայմանավորված կապիտալիստական հարաբերությունների աշխուժացման հետ, որը խթանում էր նաև բնակչության տեղաշարժերի բուռն վերելքին: Բնակչության զանգվածային տեղաշարժերն ուղղված էին արդյունաբերական համեմատաբար խոշոր կենտրոններ, որոնք արդեն ձևավորվել կամ ձևավորման ընթացքի մեջ էին: Անցումային այս պայմաններում իշխանությունները ձեռնարկեցին բնակչության հաշվառումներ, պարզելու աշխատուժի թիվը, մասնագիտական որակները, սեռատարիքային կազմը և, իհարկե, հարկատուների քանակը:

1873-1875թթ. «Կամերալ ցուցակներում»¹⁹ և հետագայում հրատարակված մի շարք աշխատանքներում²⁰ Նահանգի բնակչության թվի վերաբերյալ ներկայացված տվյալները գրեթե կրկնվում են: Ըստ այդ հաշվառումների, XIXդ. 70-ականների կեսերին թիֆլիսի նահանգում ապրում էր ավելի քան 660.8 հազար մարդ, հայերի թիվն անցնում էր 162 հազարից (գրեթե 55%-ը տղամարդիկ էին): Հայերը կազմում էին նահանգի ամբողջ բնակչության 24.5, իսկ վրացիները՝ 47.3%-ը:

Հայերը բաշխված էին հետևյալ կերպ. թիֆլիսի գավառ՝ 75.1 հազար, որը կազմում էր գավառի ամբողջ բնակչության 34.3%-ը, Սոնախի գավառ՝ 9.4 հազար կամ 11.6%, թելավիի՝ 7.9 կամ 15.1%, թիոնեթի՝ 0.3, 0.9%, Գորիի՝ 14.2, 11.4%, Դուշեթի՝ 3.6, 6.4%, Ախալցխայի՝ 15.4, 35.5% և Ախալքալակի գավառ՝ 36.1 հազար կամ 72.5%: Նշենք, որ Նահանգի հայերի 5.5%-ը կաթոլիկներ էին: Թիֆլիսում ապրում էր քաղաքային ամբողջ հայ բնակչության շուրջ 57, իսկ Ախալցխայում՝ 16.3%-ը: Ընդհանուր առմամբ, քաղաքաբնակ էր

¹⁷ КК на 1865г., Тифлис, 1864, отд. III, с. 134.

¹⁸ КК на 1865г., Тифлис, 1864, отд. III, с. 122-123.

¹⁹ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том II, Тифлис, 1887, с. 150-155; Статистический временник Российской Империи, ЦСК МВД, Серия II, вып. 10, СПб, 1875, с.82.

²⁰ С.Эсадзе, Историческая записка об управлении Кавказом, том II, Тифлис, 1907, с.308; КК на 1878г., Тифлис, 1877, отд. III, с.325; КК на 1881г., Тифлис, 1880, отд. II, с.24.

հայերի 40.4%-ը: Թիֆլիսի նահանգն ուներ 40.4 հազար քառ.կմ տարածք, ուր բնակչության խտությունը մեծ չէր, ընդամենը՝ 16.4 մարդ քառ.կմ-ում, համեմատելու համար նշենք, որ այդ ցուցանիշը Երևանի նահանգում հասնում էր 20-ի:

Արդեն 1880-ականների սկզբներին կատարված հաշվառումները ցույց տվեցին, որ նահանգի բնակչության թիվը նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատ աճել է ավելի քան 56 000-ով կամ 8.5%-ով, անցնելով 700 հազարի սահմանը²¹, ինչպես ամբողջ բնակչության, այնպես էլ հայերի քանակն ավելացել էր բնական շարժի հաշվին, այսպես, նահանգում 1881թ. ծնվել էր 25243 երեխա և մույն տարում մահացել էր 12848 մարդ, բնական աճը կազմել էր 12395 մարդ, կամ 1.7%:

1886թ. սկզբներին Կովկասում անցկացվեց բնակչության հաշվառում, որը հայտնի է «Ընտանեկան ցուցակներ» անվամբ: Դրա նպատակն էր ճշգրիտ տվյալներ ունենալ բնակչության ընդհանուր թվի, զինապարտների և հարկատուների վերաբերյալ: Ցուցակները պետք է հաստատվեին Կովկասի քաղաքացիական մասի պետի կողմից՝ համաձայնեցնելով ներքին գործերի և ֆինանսների նախարարությունների հետ: Հաշվառման էին ենթարկվելու և հարկատու, և ոչ հարկատու խավերը՝ բացառությամբ ռուսական վերնախավի:²² Հարավային Կովկասի բնակչության հաշվառումը սկսվեցին 1886թ. մայիսին և ավարտվեց տարեվերջին:

«Ընտանեկան ցուցակների» մեջ ընդգրկվեցին հետևյալ ցուցանիշները. ծխերի թիվը, տղամարդկանց ու կանանց քանակը, բնակչության էթնիկ կազմը, դավանանքը, սոցիալական և սեռատարիքային կազմը, լեզուն, կրթությունը, զբաղմունքը և այլն: Հավաքված նյութերը մինչև 1890թ. մաս-մաս հրատարակվում էին տարբեր ժողովածուներում, 1891թ. ամբողջ նյութը հրատարակվեց մեկ գրքով:²³

Ըստ այդ հաշվառման, Թիֆլիսի նահանգում ապրում էր 808.1 հազար մարդ (440.7 հազար տղամարդ, 367.4 հազար կին), այդ թվում հայեր՝ 193.5 հազար կամ բնակչության 24%-ը, վրացիներ՝ 387.4 հազար կամ 48%-ը:²⁴

Ստորև ներկայացնում ենք հայ բնակչության տեղաբաշխվածությունը նահանգի քաղաքներում ու գավառներում.

²¹ КК на 1884г., Тифлис, 1883, отд III, с. 283-285.

²² ССДНЗКИПС — 1886, Тифлис, 1893, с.IV.

²³ Նույն տեղում, էջ.V:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 177, 181, 191:

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱՐԳՍՑԱՆ

Աղյուսակ 1. Թիֆլիսի նահանգի հայ բնակչության թիվն ըստ գավառների
և քաղաքների 1886թ.

№	Վարչական միավոր, քաղաք	Տուն	Տղա մարդ	Կին	Ընդա մենը	Հայ բնակ չության տեսակար ար կշիռը(%)
1.	Թիֆլիսի գավառ	2044	6746	5198	11944	48
	ք. Թիֆլիս ²⁵	-	20510	16910	37420	18
	Ընդամենը	2044	27256	22108	49364	34
2.	Ախալքալաք ի գվ.	4664	22236	20065	42301	71
	ք.	-	2162	1921	4083	94.8
	Ախալքալաք Ընդամենը	4664	24398	21986	46384	72.8
3.	Ախալցխայի գվ.	465	2334	2991	4625	10.8
	ք. Ախալցխա	-	5441	4976	10417	64.7
	Ընդամենը	465	7775	7267	15042	25.6
4.	Բորչալուի գվ.	4218	20673	17159	37832	37.2
5.	Գորիի գավառ	2860	8234	6913	15147	8.7
	ք. Գորի	-	1720	1174	2894	40.1
	Ընդամենը	2860	9954	8037	17991	10
6.	Դուշեթի գավառ	539	1545	1329	2874	4.2
	ք. Դուշեթ	-	683	475	1158	58
	Ընդամենը	539	2228	1804	4032	5.7
7.	Սղնախի գավառ	796	2319	1894	4213	5.4
	ք. Սղնախ	-	3412	2442	5854	55.2
	Ընդամենը	796	5731	4336	10067	11.3
8.	Թելավի գավառ	792	1938	1491	3429	6.4
	ք. Թելավ	-	4472	4710	9182	81.9
	Ընդամենը	792	6410	6201	12611	19.4

²⁵ Քաղաքային բնակավայրերի տների թիվը չի նշված:

9.	Թիֆլիսի գավառ	66	105	132	237	0.7
Ընդամենը նահանգում		16444	104530	89030	193560	24

Ինչպես երևում է աղյուսակից, նահանգի հայ բնակչության հիմնական մասը ապրում էր գյուղական բնակավայրերում՝ 63.4%: Հայաշատ քաղաքներում կենտրոնացված էր քաղաքային ամբողջ բնակչության ավելի քան 47%-ը: Թիֆլիսի և Ախալքալակի գյուղական ու քաղաքային բնակչությունը միասին կազմել են նահանգի ամբողջ բնակչության 49.5%-ը: «Ընտանեկան ցուցակների» արդյունքները ցույց են տալիս, որ նահանգի տարածքում ապրում էին մեծ 16.2 հազար հայ-կաթոլիկներ: Ըստ դավանանքի, պատկերը հետևյալն էր, քրիստոնյաները կազմել են բնակչության 88%-ից ավելին, ուղղափառներ էին բնակչության 61.3%-ը, հայ-առաքելականներ՝ 22%-ը, մահմեդականներ՝ 10.8%-ը:²⁶ Հայ հոգևորականների թիվը նահանգում հասնում էր 3.5 հազարի: Վերջին երկու հաշվառումների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նահանգի բնակչությունն աճել է 201.4 հազար մարդով կամ 33.2%-ով, տարեկան միջին աճը կազմել է շուրջ 20 հազար մարդ:

Ըստ հաշվարկների պարզվեց, որ հայ բնակչությունն ավելացել է 31.4 հազարով կամ 1.2 անգամ, տարեկան միջինը՝ 2850 մարդ: «Ընտանեկան ցուցակների» համաձայն գյուղական հայ ընտանիքի միջին կազմի բարձր ցուցանիշներով առանձնանում էին Ախալքալակի, Ախալցխայի և Բորչալուի գավառները (8.9-ից 9.9 մարդ): Նահանգի միջին ցուցանիշը հավասար էր 7.5 մարդու:

Ցարական կառավարությունը XIXդ. վերջերին նախապատրաստում էր կայսրության տարածքում անցկացնել մարդահամար, որն իր տեսակի մեջ պետք է լիներ եզակի, համաժամանակյա և հնարավորինս մանրամասն ու օբյեկտիվ: Այս աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին Ռուսաստանի գիտության և մշակույթի շատ գործիչներ: Երկար ձգձգումներից հետո այն իրականացվեց 1897թ.: Այս վիճակագրությունն առանձնանում էր նրանով, որ անցկացվեց մեկ օրում, գրանցելով բնակչության թիվը, սեռատարիքային, լեզվական, դավանանքային, դասակարգային կազմը, սակայն, ցավով պետք է նշել, որ ազգային կազմը չէր ընդգրկվել հարցաթերթիկում: 1897թ. համառոտաստանյալն առաջին համընդհանուր մարդահամարի արդյունքները արժեքավոր են մեծ քանակությամբ և շարունակվում են օգտագործվել գիտական գրականության մեջ:

²⁶ ССДНЭКИПС — 1886, с. 191-193.

Անդրադառնալով մարդահամարի արդյունքներին, նշենք, որ Թիֆլիսի նահանգի բնակչության թիվն ըստ այդ մարդահամարի անցել էր 1 միլիոնի սահմանը՝ 1051 հազար մարդ, տղամարդիկ կազմում էին բնակչության գրեթե 55%-ը: Նահանգում հայերի թիվը հասնում էր 196.2 հազարի (105 հազար տղամարդ, 91.1 հազար կին), որը կազմում էր ամբողջ բնակչության 18.6%-ը:

Աղյուսակ 2. Թիֆլիսի նահանգի հայ բնակչության բաշխումն ըստ գավառների ու քաղաքների ըստ 1897թ. մարդահամարի արդյունքների:²⁷

N	Վարչական միավոր	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Հայ բնակչության տեսակարար կշիռը (%)
1.	Թիֆլիսի գավառայո թվում՝	33080	24853	57933	24.7
	ք. Թիֆլիս	27123	20010	47133	29.5
2.	Ախալքալսկի գավառայո թվում՝	26986	25553	52539	72.2
	ք. Ախալքալսկ	2104	2032	4136	76.5
3.	Ախալցխայի գավառայո թվում՝	7730	7414	15144	22
	ք. Ախալցխա	4593	4442	9035	59
4.	Բորչալուի գավառայո թվում՝	24986	22437	47423	37
	Շուլավեր	2126	1910	4036	89.5
5.	Գորիի գավառայո թվում՝	4218	3468	7686	40.2
	ք.Գորի	1168	916	2084	20.3
6.	Դուշեթի գավառայո թվում՝	838	842	1680	2.5

²⁷ ПВПНРИ — 1897, СПб, 1905, сс.VI, XIV, 1-5, 82-105; Б.Ишханян, Народности Кавказа, Петроград, 1916, с. 23-25.

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

	ք. Դուլչեք	242	227	469	18.4
7.	Սղմախի գավառ այդ թվում՝ ք. Սղմախ	3290	3102	6392	6.2
8.	Թելավի գավառ այդ թվում՝ ք. Թելավ	1179	1357	2536	28.4
9.	Թիոնեթի գավառ այդ թվում՝ ք. Թիոնեթ	2358	2396	4754	7.1
		1620	1845	3465	24.8
10.	Զաքաթալայի օկրուգ այդ թվում՝ ք. Զաքաթայա	307	231	538	1.5
		41	14	55	4.5
	Զաքաթալայի օկրուգ այդ թվում՝ ք. Զաքաթայա	1242	858	2100	2.5
		795	605	1400	46.6
	Ընդամենը գավառներում	64044	57796	121840	62
	Ընդամենը քաղաքներում	40991	33358	74349	38
	Ընդամենը նահանգում	105035	91154	196189	18.6

Աղյուսակից երևում է, որ Թիֆլիսի, Ախալքալակի ու Բորչոլուի գավառներում էր կենտրոնացված ամբողջ նահանգի հայ բնակչության 80.5%-ը, քաղաքային հայ բնակչության մեծ տեսակարար կշիռ ունեին Ախալքալակ, Ախալցխա, Շուլավեր և Զաքաթալա քաղաքները՝ 38%-ը: Նահանգի բնակչության խտությունը 26.8 մարդ էր քառ.կմ-ում: Անցած տաս տարիների ընթացքում, ինչպես երևում է ներկայացված թվերից, հայ բնակչությունն աճել էր ընդամենը 2.6 հազար մարդով,²⁸ նման շատ ցածր ցուցանիշները արդյունք են նախորդ հաշվառումների ցածր որակի, թերությունների ու անճշտությունների: Հայ բնակչության թիվը հաշվարկվել է ելնելով մայրենի լեզուն հայերենը համարողների թվից, որն այնքան էլ հավաստի չի կարելի համարել: Ավելորդ չէ նշել, որ նահանգի դավանանքային կազմն արտացոլող աղյուսակներում հայ առաքելականների ու հայ կաթոլիկների թիվն անցնում էր 230 հազարից, սակայն չի բացառվում, որ հայերի մի մասը կարող էր դավանել այլ կրոնի կամ ընդհակառակը:

Թիֆլիսի նահանգի հայ բնակչության սեռատարիքային կազմի պատկերը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ոչ միայն առկա, այլև սպասվելիք աճի տեմպերը, այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար ենք գտնում այն ներկայացնել աղյուսակի տեսքով.

²⁸ ПВПНРИ — 1897, Тифлисская губерния, СПб, 1905, с. 74.

Աղյուսակ 3. Մահանգի սեռատարիքային կազմը 1897թ.
մարդահամարի արդյունքներով²⁹

Տարիքը	Արական	Իգական	Ընդամենը ³⁰	Տեսակարար կշիռը ամբողջ քնակ. մեջ (%)
Մինչև 1 տարեկան	3436	3112	6548	2.8
1 - 9	31039	29247	60286	26.2
10 - 19	27360	22856	50216	21.8
20 - 29	20037	15673	35710	15.5
30 - 39	15762	12958	28720	12.5
40 - 49	10920	8952	19872	8.6
50 - 59	7374	6205	13579	6.0
60 - 69	4971	4559	9530	4.1
70 - 79	1849	1728	3577	1.5
80 - 89	774	971	1745	0.7
90 - 99	158	217	375	0.2
100 - 109	47	91	138	0.1

Նահանգի և, մասնավորապես, հայ բնակչության սեռատարիքային կազմերի համեմատությունից հետևում է, որ տարիքային խմբերի տեսակարար կշիռների միջև եղած տարբերությունները շատ փոքր են:

Ներկայացված աղյուսակի տվյալները խոսում են այն մասին, որ հայ բնակչությունը աճելու մեծ հեռանկարներ է ունեցել, բավական է նշել, որ մինչև 20 տարեկանները կազմել են բնակչության գրեթե 51%-ը, իսկ վերարտադրող տարիքինը (20-49տ.)՝ 36.6%-ը:

Ըստ 1897թ. մարդահամարի, հայ բնակչությունը մեծ դեր է ունեցել մահանգի և հատկապես Թիֆլիսի հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում:³¹

Վարչական մարմիններում, դատարաններում, ոստիկանությունում ընդգրկված էր 1200 մարդ (3%), հասարակական ծառայության ոլորտում՝ 725, զինվորականներ՝ 1400, կրոնավորներ՝ 1600, կրթության ոլորտում՝ 580, առողջապահական ոլորտում՝ 440, մասնավոր գործունեություն՝ 9100 (4.6%), հողագործներ՝ 108 հազար (55%), արհեստավորներ, այդ թվում՝ դերձակներ՝ 8000 (4.1%), առևտրականներ՝ 4000 (2.1%):

Այսպիսով, Թիֆլիսի մահանգի հայ բնակչության թվի կեսդարյա

²⁹ Աղյուսակը կազմվել է ПВНРИ — 1897, Тифлисская губерния, էջ 284-285-ի տվյալների հիման վրա:

³⁰ Ընդհանուր թիվը անցնում է 230 հազարից, քանի որ աղյուսակը կազմված է ըստ դավանանքի:

³¹ ПВНРИ — 1897, Тифлисская губерния, с.162-163.

փոփոխությունները դիտարկելիս տեսնում ենք, որ XIXդ. 50-70-ականները բնակչության հաշվառման մակարդակի առումով զիջում են 80-90-ականներին: Մրանք պայմանավորված էին ոչ միայն հաշվառումների մեթոդական անճշտություններով, այլև վարչաքաղաքական անհարկի ձևափոխումներով:

Նահանգի հայ բնակչությունը 1865թ. 113 հազարից, 1897թ. հասել էր 196 հազարի, այսինքն ավելացել էր ավելի քան 1.7 անգամ, տարեկան միջինը 2.6 հազարով: Բնակչության ընդհանուր աճի տեմպերի նվազման մասին է խոսում այն փաստը, որ եթե 1865-1875թթ. այն աճել էր 1.4 անգամ, 1875-1886թթ.՝ 1.2 անգամ, ապա 1886-1897թթ.՝ ընդամենը 2.5 հազարով կամ 1.01 անգամ: Մեր կարծիքով բնակչության թվի նման պատկերը արդյունք է 1865, 1875 և 1886թթ. ոչ հավաստի հաշվառումների, որոնք, ըստ էության, չնայած մոտավոր են, սակայն ընդհանուր պատկերացում են տալիս բնակչության ժողովրդագրական ցուցանիշների մասին: